

Mariusz Mohyluk*

Wileński sędzia Stefan Plich o praktyce i mechanizmach sowieckiego sądownictwa

[Vilnius Judge Stefan Plich on the Practice and Mechanisms of Soviet Justice]

Abstract

The article presents a comprehensive analysis of the Soviet judiciary system in the Stalinist period (1930s) based on the critical works of Stefan Plich, a Polish interwar legal scholar who published in the “Vilnius Legal Review” („Wileński Przegląd Prawniczy”). Plich’s analyses, created almost simultaneously with the examined phenomena, constitute a valuable historical source documenting the mechanisms of instrumentalization of justice in a totalitarian state. The article examines three fundamental aspects: the political conditioning of the Soviet judiciary, the personnel crisis and qualification requirements, and the institution of “revolutionary legality” as a synthesis of ideology and law. Particular attention is paid to the 1936 Stalinist Constitution and the 1938 Judiciary Act, which – despite their façade of democratization – strengthened the dictatorship through centralization and party control. Plich’s work demonstrates how legal institutions characteristic of the rule of law can be utilized to build a totalitarian system where the judiciary becomes “a lens concentrating the general forms of governance in the USSR.” The analysis retains its relevance for contemporary theory of law and comparative legal studies, illustrating the consequences of absolute subordination of law to political goals.

Keywords: Soviet judiciary, Stalinism, revolutionary legality, totalitarian law, Stefan Plich, prosecutor’s office, 1936 Constitution, instrumentalization of justice.

Wprowadzenie

Wymiar sprawiedliwości w systemach totalitarnych stanowi klasyczny przykład instrumentalizacji instytucji prawnych w celach politycznych. W odróżnieniu od państw autorytarnych, w których sądownictwo może za-

* **Mariusz Mohyluk** – dr hab. nauk prawnych, adiunkt, Wydział Prawa, Uniwersytet w Białymstoku (afiliacja); <https://orcid.org/0000-0002-8851-1379>; mmohyluk@uwb.edu.pl / DSc in Law, assistant professor, Faculty of Law, University of Białystok (affiliation).

chować ograniczoną autonomię w sprawach niepolitycznych, totalitaryzm dąży do całkowitego podporządkowania wymiaru sprawiedliwości ideologii i bieżącym celom władzy. Szczególnie interesującym przypadkiem jest Związek Radziecki w okresie stalinowskim – zwłaszcza w latach 30. dwudziestego wieku, gdy proces ten osiągnął formę skrajną, połączoną z bezprecedensowym terrorem państwowym.

Niniejszy artykuł przedstawia analizę sowieckiego systemu sądownictwa w latach 1933–1939 opartą na pracach Stefana Plicha, polskiego sędziego publikującego na łamach „Wileńskiego Przeglądu Prawniczego” (dalej: WPPr)¹.

Wybór tego źródła uzasadniają następujące względy metodologiczne.

Po pierwsze, opracowania Plicha powstawały niemal równocześnie z analizowanymi zjawiskami, co nadaje im walor świadectwa epoki.

Po drugie, autor miał dostęp do sowieckich publikacji prawniczych i posługiwał się językiem rosyjskim – co pozwalało na bezpośrednią analizę źródeł pierwotnych.

Po trzecie, pisząc z perspektywy zewnętrznej wobec systemu sowieckiego, Plich zachowywał dystans analityczny niemożliwy w wypadku prawników sowieckich².

¹ W pierwszym numerze „Wileńskiego Przeglądu Prawniczego” z 1936 r. pojawił się dział „Europa Wschodnia” pod redakcją Witolda Staniewicza, profesora i rektora Uniwersytetu Stefana Batorego, przewodniczącego Sekcji Ekonomicznej Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej. Wspomniany dział miał być poświęcony zagadnieniom prawnym państw – sąsiadów z północy i wschodu oraz miał za zadanie wzbogacić i rozszerzyć zakres dociekań Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej. Zob. W. Staniewicz, WPPr 1936, 1, ss. 25 i 26. Instytut ten powstał w lutym 1930 roku. Spośród innych ośrodków badawczych zajmujących się sowietologią w Polsce międzywojennej odegrał on najdonioślejszą rolę w jej rozwoju. Zob. M. Kornat: Polska szkoła sowietologiczna (1930–1939), Kraków 2003, s. 32; M. Kornat, Bolszewizm, totalitaryzm, rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939), tom 1, Kraków 2003, ss. 57–191. Efektem prac Instytutu było wydanie m.in. Rocznika Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. Istotnym uzupełnieniem dorobku Instytutu stały się publikacje sukcesywnie zamieszczane w „Wileńskim Przeglądzie Prawa”. Miesięcznik ten, adresowany do całego wileńskiego środowiska prawniczego, zaczął ukazywać się od 1 lutego 1930 roku. Zob. S. Milewski, A. Redzik, Themis i Pheme. Czasopiśmiennictwo prawnicze w Polsce do 1939 r., Warszawa 2011, ss. 366–376. W dziale „Europa Wschodnia” spośród opracowań stricte sowietologicznych przeważały artykuły Stefana Plicha. Był on sędzią Sądu Okręgowego w Wilnie (ul. Mickiewicza 36). Po wkroczeniu wojsk sowieckich w 1939 r. na Wileńszczyznę został aresztowany i deportowany do ZSRR. Zob. Kalendarz informator sądowy na 1939 r., Warszawa 1939, s. 257; J. Tucholski: Straty wśród polskich oficerów i policjantów w świetle materiałów Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego (czterdzieści krwawych dni rządów NKWD na Wileńszczyźnie) [w:] Zbrodnia nieukarana. Katyń–Twer–Charków, „Zeszyty Katyńskie”, M. Tarczyński, J. Snitko-Rzeszut (red.), 1996, 6, ss. 151–164; Wykaz wywiezionych, Kurier Wileński 1939, 4 listopada, s. 3. [W niektórych tytułach i tekstach (pochochodzących sprzed reform polskiej ortografii, zwłaszcza tej z 1936 roku) dokonano drobnych korekt pisowni, zgodnych z obecnymi zasadami – przyp. red.].

² W 1926 roku na łamach „Palestry” ukazał się artykuł autorstwa warszawskiego adwokata Bolesława Rozenstata Organizacja sądownictwa w Rosji Sowieckiej, „Palestra” 1926, 9, ss. 411–420. Publikacja została skierowana do adwokatów i zawierała skrupulatny, krytyczny opis sowieckiej organizacji sądownictwa. Nie była cytowana przez S. Plicha. Na uwagę zasługują także: publicystyczno-sprawozdawcza, niemająca ambicji naukowych praca K. Kamila [pseud.]: Zza kulis sprawiedliwości sowieckiej. Likwidacja starego systemu sądowego, charakterystyka temidy sowieckiej, czerezwyczejki i trybunały, więzienia, obozy itp. – szkice ze wspomnień i wrażeń jednej z ofiar prawodawstwa sowieckiego, Katowice 1927 oraz dziennikarskie, a więc również nienaukowe, zwykle dwustronicowe i pozbawione wskazania źródeł sprawozdania R. Sakowicza i S.

W artykule zastosowano cztery metody badawcze: 1) analizę krytyczną, służącą demaskowaniu ukrytych celów prawodawcy; 2) metodę porównawczą, umożliwiającą zestawienie analizowanych instytucji prawnych z ich klasycznym ujęciem w doktrynie i praktyce; 3) analizę systemową, pozwalającą wskazać powiązania między poszczególnymi elementami badanego systemu; 4) hermeneutykę podejrzeń, służącą odkrywaniu rzeczywistych funkcji instytucji jedynie pozornie przedstawianych jako demokratyczne.

O realizacji zadań sowieckiego sądownictwa

W artykule *Zadania sądownictwa ZSRR w wykonaniu planów zbożowych*³ wileński sędzia dokonał krytycznej analizy roli aparatu sprawiedliwości w realizacji planów zbożowych w ZSRR w latach 30. dwudziestego wieku. Opierając się na dokumentach oficjalnych oraz obserwacjach praktyki sądowej, przedstawił złożony obraz systemu, w którym polityka i ideologia dominowały nad prawem, a sądy i prokuratura stały się narzędziami walki klasowej oraz realizacji celów gospodarczych⁴.

Autor podkreślił, że sądownictwo sowieckie, powstałe na gruzach carskiego systemu, było głęboko zakorzenione w teorii marksizmu-leninizmu. Zgodnie z tą ideologią sądy i prokuratura służyły wyłącznie interesom proletariatu oraz socjalistycznemu budownictwu. S. Plich cytował słowa Lenina, który twierdził, że nowy system sądowy jest niezbędny do walki z burżuazją i wychowawczego oddziaływania na proletariat. Teza ta stanowiła fundament działania sowieckiej sprawiedliwości, wykluczającej jakąkolwiek apolityczność czy bezklasowość – uznawane za „demagogiczne tuszowanie klasowego charakteru”⁵.

Wołyńskiego, publikowane w „Głosie Sądownictwa” (dalej: GS): R. Sakowicz, *Sowiecka temida*, GS 1935, 3, ss. 198–201 i dalej tegoż autora: *Sądy i sędziowie Sowietów*, GS 1935, 4, ss. 283–285, *Blaski i nędze sowieckiego wymiaru sprawiedliwości*, GS 1935, 5, ss. 375–377, *Sądy koleżeńskie w Sowietach*, GS 1935, 10, ss. 728 i 729, *Naczelny prokurator Sowietów o sądach i sędziach sowieckich*, GS 1935, 11, ss. 805–807, *Kolejne zadania sądownictwa sowieckiego*, GS 1936, 2, ss. 145 i 146; S. Wołyński, *Sądy Polesia sowieckiego*, GS 1938, 1, ss. 52–54 i tegoż autora: *Dwudziestolecie justycji sowieckiej*, GS 1938, 2, ss. 142–144. Należy też pamiętać o publikacjach – ważnych dla polskiej sowietologii okresu międzywojennego – w których autorzy co prawda poruszają kwestię sowieckiego wymiaru sprawiedliwości, ale nie on był ich głównym obszarem badawczym, w związku z czym analizy te mają charakter dość pobieżny. Zob. F. Anczewicz, *Stalinowska koncepcja państwa na tle ewolucji ustrojowej Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich*, Wilno 1939 (wznowienie Lublin 2001), I. Czuma, *Konstytucja Rosji sowieckiej*, Kraków 1923, K. Grzybowski, *Ustrój Związku Socjalistycznych Sowieckich Republik*. Doktryna i konstytucja, Kraków 1929, W. Komarnicki, *Nowy ustrój Związku Sowietów*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 1938, 10, T. Korwin, *Podstawy ustrojowe Związku Sowieckiego*. Studium polityczno-prawne, Warszawa 1933, W. Sukiennicki *Ewolucja ustroju Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Wilno 1938.

³ S. Plich, *Zadania...*, WPPr 1936, 1, ss. 34–39.

⁴ Za: S. Plich, *Okólnik naczelnego prokuratora ZSRR Wyszynskiego z 16 czerwca 1935 r.*, nr 50/9, zarządzenie Sądu Najwyższego ZSRR z 17 maja 1935 r., nr 21.

⁵ S. Plich, *Zadania...*, s. 34.

Wileński prawnik szczegółowo opisał, w jaki sposób sądownictwo i prokuratura zostały wciągnięte w walkę o wykonanie planów siewu, zbioru i dostaw produktów rolnych. Zauważył, że sukces w tym zakresie postrzegano jako kluczowy dla wzmocnienia wewnętrznego autorytetu rządu sowieckiego. W tym kontekście sądy i prokuratura otrzymały zadanie ścigania nie tylko oczywistych przestępstw, takich jak kradzież zboża, lecz także bardziej subtelnych form „szkodzenia sprawie zaopatrzenia” – np. opóźnień w dostawach czy dostarczania zboża gorszej jakości⁶.

Plich skrytykował nadmierną gorliwość sędziów i prokuratorów, którzy w dążeniu do szybkiej i bezwzględnej represji naruszali zasady praworządności. Wskazał na masowe procesy, skrócone terminy postępowań, a nawet przypadki wydawania wyroków bez przeprowadzenia dochodzenia. Takie praktyki – w jego ocenie – nie tylko naruszały prawo, ale były także szkodliwe dla samego celu, za jaki uważano wychowawcze oddziaływanie na społeczeństwo.

Autor stwierdził, że sądownictwo sowieckie cierpiało na niski poziom wykształcenia prawniczego oraz brak fachowego wyrobienia. Sędziowie i prokuratorzy, często nieznający ustaw, działali pod presją dyrektyw politycznych, co prowadziło do błędów i nadużyć. Zaobserwował, że masowe represje dotyczyły głównie robotników i aktywistów kołchozów, a nie „kułaków” czy „klasowych wrogów” – co świadczyło o niezrozumieniu założeń politycznych przez organy wymiaru sprawiedliwości.

Zgodnie z leninowską doktryną sądownictwo sowieckie miało nie tylko represjonować, ale również wychowywać społeczeństwo. Plich uznał, że funkcja ta była często zaniedbywana. Sędziowie, skupieni na szybkim wymierzaniu kary, nie prowadzili wystarczającej pracy agitacyjno-wychowawczej, co w konsekwencji wywoływało napięcia i rozruchy – np. w regionie Zachodniosyberyjskim czy obwodach Czelabińskim i Woroneskim.

Wileński sędzia dostrzegł sprzeczności, z którymi borykał się aparat sprawiedliwości. Z jednej strony wymagano od sędziów i prokuratorów surowych kar oraz masowych procesów, z drugiej zaś krytykowano ich za nadmierne represje i brak indywidualnego podejścia. Zauważył, że sędziowie musieli lawirować między „prawicowym oportunizmem” a „lewicowymi odchyleniami”, co utrudniało realizację ich zadań⁷.

Wyraził ponadto sceptycyzm w kwestii zdolności sowieckiego wymiaru sprawiedliwości do wykonania nałożonych nań zadań. Uważał, że brak wyrobienia fachowego i ideologicznego wśród sędziów oraz prokuratorów, a także nadmierna polityzacja systemu – uniemożliwiają skuteczne działanie. Zaskarżał, że najbliższa przyszłość pokaże, czy sowieckie prawnictwo będzie w stanie zrealizować postawione przed nim cele⁸.

⁶ Ibid., ss. 35 i 36.

⁷ Ibid., ss. 37 i 38.

⁸ Ibid., s. 39.

Tekst stanowi krytyczną analizę sądownictwa sowieckiego w kontekście realizacji planów zbożowych. Autor podkreślił, że system ten – choć teoretycznie miał służyć interesom proletariatu – w praktyce cierpiał na liczne wady: nadmierną polityzację, niski poziom wykształcenia oraz naruszanie zasad praworządności. Wskazał na sprzeczności i dylematy, z którymi borykało się sądownictwo, oraz wyraził wątpliwości co do jego zdolności do spełnienia stawianych przed nim zadań. Analiza ta stanowi ważne świadectwo funkcjonowania systemu prawnego w ZSRR w okresie stalinowskim, ukazując napięcie między ideologią a praktyką.

O kadrach sowieckiego sądownictwa

Artykuł *Rok walki o kadry sądownictwa ZSRR*⁹ stanowił swego rodzaju podsumowanie wcześniejszych ustaleń Plicha z 1935 roku¹⁰. W sowieckim sądownictwie – stworzonym po zniwelowaniu dawnego aparatu sądowego w okresie wojennego komunizmu, „czerwonego terroru” i wojny domowej – brakowało fachowców. Wyłączne postawienie na proletariat, wynikające głównie z teoretycznych założeń ustrojowych, doprowadziło do zapełnienia braków kadrowych laikami – i to nie tylko w całej administracji państwowej, lecz także w sądach i prokuraturze.

W omawianym okresie w ZSRR, kiedy prawo albo w ogóle nie istniało, albo – jeśli nawet ogłaszano jakieś normy – niekoniecznie było przestrzegane, w praktyce wystarczało „rewolucyjne przekonanie i proletariackie sumienie”. Z dumą ogłoszono, że „bez specjalnych prawideł, bez kodeksów uzbrojony lud rozprawiał się i rozprawia ze swoimi ciemieżycielami”. „Ale wraz z normalizacją warunków życia – pisał Plich – musiało wrócić prawo, z zasadniczego stanowiska obojętne, czy nazwać je prawem burżuazyjnym, czy proletariackim”. Rosja sowiecka wydała własne kodeksy, zarówno z dziedziny prawa materialnego, jak i formalnego, a skomplikowane życie ekonomiczne wymusiło ponadto wydanie wprost niezliczonych ustaw specjalnych. „Dziś nadmiar różnych przepisów w Rosji jeszcze bardziej się odczuwa niż w innych krajach, np. w Polsce. Wydano nowe prawa, ale pozostali ludzie, którzy bardzo często nie rozumiejąc tych praw, nie dorósłszy nawet poziomem inteligencji i rozwoju umysłowego do ich zrozumienia – mieli je stosować w życiu i na mocy niezrozumiałych dla siebie przepisów normować skomplikowane stosunki między obywatelami”¹¹.

⁹ S. Plich, *Rok walki o kadry sądownictwa ZSRR*, WPPr 1936, 7, ss. 279–281, 1936, 8, ss. 305–308.

¹⁰ S. Plich, *O poziomie naukowym sędziów sowieckich*, WPPr 1935, 11, ss. 363–370.

¹¹ *Ibid.*, s. 364.

Wnioski były jednoznaczne: po roku walki o poprawę jakości kadr sądowych – nawet w świetle danych statystycznych autorów sowieckich – efekty okazały się mizerne. Ciągłe obok kryterium wykształcenia dla doboru do kadr aparatu państwowego w ZSRR decydujące znaczenie miało kryterium polityczne. W związku z ogólnymi założeniami państwa proletariackiego przy rekrutacji niezmiennie zwracano również uwagę na pochodzenie społeczne pracownika.

Przytaczając i analizując dane statystyczne z sowieckich źródeł, Plich zwrócił uwagę na uprzywilejowanie prokuratury względem innych kategorii sędziów – jeśli chodzi o partyjność, proletariackie pochodzenie i poziom wykształcenia. Z drugiej strony dostrzegł uderzający skład sędziów śledczych, tj. dość wysoki poziom wykształcenia, mały odsetek robotników oraz największą liczbę bezpartyjnych. „To nasuwa znowu hipotezę – pisał – że wśród sędziów śledczych kryje się sporo dawnej inteligencji, odpornej bezpośrednio na wpływy partii. Za tym przypuszczeniem przemawia jeszcze rola określona sędziom śledczym i niemal całkowite proceduralne uzależnienie ich od prokuratury. Szeroka gwarancja bezpośredniej kontroli prokuratorskiej zmniejszyła nacisk sfer rządzących na masowe upartyjnienie tego odcinka życia sądowego”¹². „Roczna walka o człowieka – twierdził Plich – przyniosła jeszcze jedno spostrzeżenie: awansuje nie ten, kto powinien i kto się do tego nadaje, ale po prostu decyduje ‘mechaniczno-akordowe nastawienie’. Są ludzie siedzący po dziesięć lat na tych samych stanowiskach, którzy mogliby być pożyteczni na wyższych placówkach, ale o nich się nie pamięta, bo dobrze pracują”.

W świetle omówionych faktów Plich skonstatował, że po rocznej akcji kwestia kadr w sowieckim sądownictwie wciąż nie została rozwiązana. Zauważył jednocześnie, „że daleko posunięta samokrytyka, przejawem czego są choćby cytowane prace sowieckich autorów, dowodzi, iż do kwestii naprawy obecnego stanu przystąpiono na serio i z dużym zapałem”¹³.

O sądownictwie i prokuraturze w stalinowskiej konstytucji

W artykule *Sąd i prokuratura w nowej konstytucji ZSRR*¹⁴ Plich, opierając się na projekcie konstytucji z 11 czerwca 1936 r. oraz ostatecznym tekście ogłoszonym w grudniu tegoż roku, przedstawił szczegółową analizę instytucji wymiaru sprawiedliwości, osadzając je w kontekście marksowsko-leninow-

¹² S. Plich, *Rok...*, s. 305.

¹³ S. Plich, *Rok...*, s. 306.

¹⁴ WPPr 1936, 12, ss. 463–470, 1937, 1, ss. 25–34, 1937, 2, ss. 59–65, 1937, 3, ss. 93–101, 1937, 4, ss. 129–133, 1937, 5, ss. 159–163.

skiej teorii państwa i prawa oraz ewolucji sowieckiego systemu prawnego po rewolucji październikowej.

Jednym z najbardziej rewolucyjnych aspektów nowej konstytucji, na który zwrócił uwagę Plich, było wyodrębnienie władzy sądowej w osobnym rozdziale IX (art. 102–117), co oznaczało *de facto* powrót do „klasycznej monteskiuszowskiej teorii trójpodziału władz”. Stanowiło to fundamentalne odejście od hasła rewolucji październikowej „Cała władza w ręce rad” oraz od dotychczasowego całkowitego odrzucenia burżuazyjnych teorii prawnych. Konstytucja precyzyjnie rozgraniczała kompetencje: władza ustawodawcza należała wyłącznie do Rady Najwyższej ZSRR (art. 32), władza wykonawcza – do Rady Komisarzy Ludowych (art. 64), natomiast wymiar sprawiedliwości – wyłącznie do sądów (art. 102). Plich trafnie zauważył, że teoretycy sowieccy próbowali maskować ten oczywisty powrót do potępianej wcześniej zasady, mówiąc o „ściśłym rozgraniczeniu funkcji” zamiast o podziale władzy. Struktura sądownictwa obejmowała: sądy ludowe (najniższy szczebel), sądy krajowe i okręgowe, sądy republik związkowych i autonomicznych oraz na szczycie – Sąd Najwyższy Związku (art. 104), który pełnił funkcję najwyższej instancji kasacyjnej. Dodatkowo przewidziano sądy specjalne Związku, powoływane przez Radę Najwyższą dla spraw szczególnie ważnych politycznie¹⁵.

Artykuł 112 konstytucji stanowił: „Sędziowie są niezawisli i podlegają tylko ustawom”. Plich dokonał jednak głębokiej analizy, która ujawniła pozorny charakter tej niezawisłości. Po pierwsze, sama definicja przestępstwa w sowieckim prawie karnym jako „każdego działania lub bezczynności skierowanego przeciwko sowieckiemu ustrojowi” (art. 6 kodeksu karnego RFSRR) oraz zasada analogii (art. 16) dawały nieograniczone możliwości represji¹⁶. Po drugie, sąd pozostawał „organem klasowego panowania”, realizującym prawo ustanowione przez państwo robotniczo-chłopskie. Plich cytował stanowisko ludowego komisarza sprawiedliwości N. Krylenki, który wprost stwierdzał, że charakteru politycznego sądu „pozbawiać nie można”, a jego zadaniem jest „zgnębienie wrogów klasowych i wychowanie w dyscyplinie proletariatu”. Niezawisłość rozumiano zatem nie jako wolność od wpływów politycznych, lecz jedynie jako niemożność nakazania sędziemu konkretnego rozstrzygnięcia sprawy przez inne organy¹⁷.

Szczególnie interesująca jest analiza Plicha dotycząca systemu wyboru sędziów. Sędziowie Sądu Najwyższego Związku wybierani byli przez Radę Najwyższą ZSRR na 5 lat (art. 105), sędziowie sądów najwyższych republik – przez rady najwyższe republik, sędziowie sądów krajowych i okręgowych – przez właściwe rady delegatów, natomiast sędziowie sądów ludowych – bezpośrednio przez obywateli w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich i tajnych na 3 lata (art. 109). Wileński sędzia trafnie zauważył, że konstytucja

¹⁵ S. Plich, *Sqd...*, WPPr 1936, 12, ss. 463 i 464.

¹⁶ R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji sowieckiej 1927* (z przedmową W. Makowskiego), Warszawa 1928.

¹⁷ S. Plich, *Sqd...*, WPPr 1936, 12, ss. 465–467.

nie określała wymogów kwalifikacyjnych dla kandydatów na sędziów, a wystawianie kandydatur zastrzeżone było tylko dla organizacji społecznych i robotniczych (art. 141). Co istotne, kadencyjność bez gwarancji nieusuwalności oznaczała pełną kontrolę władzy politycznej nad kadrą sędziowską. Jak pisał Krylenko: „Związkowy Komisariat Sprawiedliwości będzie mógł za pomocą odpowiednich instancji domagać się nowych wyborów sędziego – a więc i jego usunięcia – mimo iż tenże wybrany został na trzy lata”. System ten – zdaniem Plicha – „zagwarantował sobie całkowitą lojalność sądów jako narzędzia politycznego”, gdyż „nie do pomyślenia jest bowiem fakt, aby przy tym systemie ktokolwiek niepożądany mógł zostać sędzią”¹⁸.

Rozwiązania dotyczące prokuratury stanowiły – jak wykazał Plich – konsekwentną realizację idei W. Lenina zawartej w tekście *O zależności podwójnej i praworządności* z maja 1922 roku. Lenin domagał się wtedy całkowitej niezależności prokuratury od organów lokalnych i podporządkowania wyłącznie centrum, co miało gwarantować jednolitość „rewolucyjnej praworządności”. Artykuł 117 konstytucji stanowił: „Organy prokuratury wykonują swoje funkcje niezależnie od wszelkich organów miejscowych i podporządkowane są tylko prokuratorowi ZSRR”. Było to zwieńczenie procesu centralizacji, który przypieczętował dekret z 20 czerwca 1933 r., wydzielający prokuraturę z ludowych komisariatów sprawiedliwości jako samodzielną i niezależną jednostkę organizacyjną. Prokurator Związku, mianowany przez Radę Najwyższą ZSRR na 7 lat (art. 114), mianował z kolei prokuratorów republik związkowych na 5 lat (art. 115), a ci – prokuratorów niższych szczebli, przy czym nominacje najniższego szczebla wymagały zatwierdzenia przez prokuratora Związku (art. 116). Tworzyło to ściśle zhierarchizowaną, całkowicie scentralizowaną strukturę, niezależną zarówno od sądów, jak i od organów administracyjnych.

Kompetencje prokuratury obejmowały dwa zasadnicze obszary: udział w wymiarze sprawiedliwości (sprawy karne i cywilne) oraz tzw. wyższy nadzór prokuratorski. Ten drugi aspekt, uregulowany w art. 113 konstytucji, był szczególnie istotny: „Zwierzchni nadzór nad ścisłym wykonywaniem ustaw przez wszystkie komisariaty ludowe, podległe im instytucje, przez poszczególne osoby urzędowe, a także przez wszystkich obywateli ZSRR – należy do prokuratora ZSRR”. Plich szczegółowo opisał praktyczne funkcjonowanie tego nadzoru: udział prokuratorów w posiedzeniach organów normodawczych (z prawem opiniowania zgodności z prawem), kontrolę działalności administracyjnej i gospodarczej, prawo żądania wszelkich dokumentów, składania protestów i sprzeciwów, a przede wszystkim – wszczynania postępowania karnego. Przy tak szerokim pojęciu przestępstwa i możliwości stosowania analogii dawało to prokuraturze nieograniczoną praktycznie władzę. Spek-

¹⁸ Ibid., s. 469.

trum zadań prokuratorskich było niezwykle szerokie: od kontroli wypełnienia planów gospodarczych, stanu zasiewów i dojności krów w kołchozach przez nadzór nad fabrykami i kopalniami aż po walkę z „klasowo wrogimi elementami” i ochronę praw gwarantowanych przez konstytucję. Prokuratura ściśle współpracowała z policją polityczną (dawniej OGPU, później NKWD), a udział prokuratora Związku lub jego zastępcy był obowiązkowy w komisjach specjalnych przy NKWD, które mogły bez sądu stosować: zesłanie, wysiedlenie czy umieszczenie w obozie koncentracyjnym na pięć lat¹⁹.

Najcennieszą częścią analizy Plicha było przesłedzenie kluczowej zmiany w podejściu do prawa, która dokonała się wraz z konstytucją z 1936 roku. Autor wykazał, że od rewolucji październikowej do połowy lat 30. dominoowało pojęcie „rewolucyjnej praworządności”, w której hierarchia wartości wyglądała następująco: rewolucyjne poczucie prawne i świadomość, celowość rewolucyjna, a dopiero na końcu – przestrzeganie ustaw²⁰. Dekret o sądzie z listopada 1917 r. nakazywał stosowanie dekretów rządu rewolucyjnego, a wobec ich braku lub niepewności – kierowanie się „socjalistyczną świadomością prawną”. Program WKP(b) z 1919 roku wprost stwierdzał, że sędziowie mają „przeprowadzać wolę proletariatu stosując jego dekryty, a w razie braku lub niepewności tych ostatnich kierować się socjalistyczną świadomością prawną”. Plich przytoczył teoretyczne podstawy tego podejścia: pojmowanie prawa jako „systemu stosunków społecznych odpowiadających interesom panującej klasy” (Stuczka) lub „specyficznych stosunków wymiany towarowej” (Paszukanis), wraz z tezą o nieuchronnym obumieraniu państwa i prawa²¹. Prowadziło to do relatywizmu, a nawet nihilizmu prawnego. Jak pisał A. Gojchbarg: „prawo jest jeszcze bardziej trującym, ogłupiającym opium dla narodu niż religia”²². W praktyce oznaczało to, że celowość rewolucyjna mogła usprawiedliwić odstępstwo od ustawy, a nawet postępowanie wbrew jej dyspozycji. Plich zacytował telegram Lenina do Antonowa-Owsiejenki ze stycznia 1918 r., w którym Lenin nie tylko usprawiedliwiał bezprawne aresztowania,

¹⁹ S. Plich, *Sqd...*, WPPr 1937, 2, ss. 59–65, 3, ss. 93–101.

²⁰ S. Plich, *Sqd...*, WPPr 1937, 4, s. 130. Podobną opinię o zadaniach prokuratury w ZSRR wygłosił B. Wróblewski w krótkim, dwustronicowym artykule (bez podania źródła) z 1938 roku: „Zakres i zadania władzy prokuratorskiej na obszarze ZSRR są wielkie. Na niej ciąży szczególnie obowiązek demaskowania wrogów klasowych, wykrywania ich działalności przestępnej, organizowania represji przeciwko wrogom klasowym, usiłującym podważyć budownictwo socjalistyczne, w szczególności własność socjalistyczną itd., a następnie na prokuratorach leży odpowiedzialna dziedzina nadzoru nad wszelkimi organami władzy pod kątem oceny prawidłowości wykonywania przez nie ustaw sowieckich [...] Prokurator ma prawo i obowiązek zaczepienia każdego nielegalnego postanowienia miejscowych urzędów, ma prawo pociągania do odpowiedzialności administracyjnej, dyscyplinarnej i kryminalnej. Stąd prokuratora jest uważana za aparat dyktatury proletariatu, obdarzony szczególnymi pełnomocnictwami. Trudności przy wykonywaniu zadań prokuratury wywołały potrzebę zorganizowania pomocy w tej dziedzinie ze strony samej ludności. Na tym gruncie powstała swoista organizacja ‘grupy współdziałania z prokuraturą’ (GSP)” – B. Wróblewski, *Grupy współdziałania z prokuraturą w ZSRR*, WPPr 1938, 7, s. 233.

²¹ S. Plich, *Sqd...*, WPPr 1937, 4, s. 131.

²² *Ibid.*, s. 132.

lecz „winszował zdecydowania” i radził wysłać aresztowanych na pół roku robót przymusowych – bez jakiegokolwiek podstawy prawnej²³.

Konstytucja z 1936 roku, wprowadzając ściśle konstrukcje prawne i rozgraniczając funkcje organów normodawczych (ustawa – postanowienie – rozporządzenie), uznała tym samym „potępianą dotychczas istotną rolę prawa w organizacji państwowej”²⁴. Plich przypomniał proklamację Wyszynskiego o „pełnym zwycięstwie zasady niezmienności, stałości i jedności sowieckiego socjalistycznego prawa”. Nowe podejście głosiło, że prawo sowieckie, jako prawo socjalistycznego państwa, koncentruje w sobie rewolucyjną celowość, a zatem „najściślejsze przestrzeganie i wykonywanie obowiązującego prawa sowieckiego jest najwyższym momentem przestrzegania i stosowania rewolucyjnej praworządności”. Zakazano podawania w wątpliwość „absolutnej siły ustawy” i zwalczano „starą chorobę” negowania obowiązującej mocy prawa²⁵. Sam Paszukanis, główny teoretyk dotychczasowej koncepcji, musiał publicznie potępić swoje „herezje”: „przy tej zasadniczo błędnej postawie, niczego wspólnego niemającej z marksizmem-leninizmem, zupełnie zniekształcone zostało znaczenie proletariackiego państwa, proletariackiej komunistycznej moralności i wreszcie znaczenie sowieckiego prawa”²⁶.

Wartość pracy Plicha polega na kilku istotnych elementach.

Po pierwsze, autor nie ograniczył się do formalnej analizy przepisów konstytucji, lecz osadził je w szerszym kontekście teoretycznym i historycznym. Ukazał genezę poszczególnych rozwiązań, prześledził ich ewolucję od 1917 roku, co pozwala zrozumieć ich rzeczywiste znaczenie.

Po drugie, Plich wykazał się niezwykłą przenikliwością w analizie relacji między deklaracjami konstytucji a rzeczywistością. Dowiódł, że niezawisłość sędziowska była fasadą, prokuratura stała się najwyższym organem kontrolnym, a stabilizacja prawa służyła wzmocnieniu dyktatury. Nie używając wprost krytycznych określeń, pozwolił faktom i cytatom mówić samym za siebie.

Po trzecie, praca ma walor źródłowy – powstała niemal równocześnie z analizowanymi wydarzeniami, a jej autor, znający język rosyjski i mający dostęp do sowieckich publikacji prawniczych, mógł korzystać z materiałów niedostępnych szerszemu gronu badaczy. Cytaty z pism Lenina, przemówień Krylenki, artykułów Wyszynskiego i Paszukanisa czynią ją cennym dokumentem epoki.

Pewne ograniczenia wynikały z warunków, w jakich powstawała praca. Autor pisał w II Rzeczypospolitej, w okresie narastającego zagrożenia ze strony ZSRR, co mogło wpływać na dobór akcentów. Z drugiej strony trzeba

²³ Ibid., ss. 130 i 131.

²⁴ S. Plich, *Sqd...*, WPPr 1937, 1, s. 29.

²⁵ S. Plich, *Sqd...*, 1937, 5, s. 160.

²⁶ Ibid., s. 161.

przyznać, że Plich starał się zachować akademicki ton i opierał się na analizie tekstów prawnych oraz wypowiedzi sowieckich prawników, nie zaś na propagandzie.

Szczególnie prorocze okazały się spostrzeżenia dotyczące nieograniczonej władzy prokuratury i możliwości represji. Analizując szerokie pojęcie przestępstwa, zasadę analogii oraz kompetencje komisji specjalnych przy NKWD, Plich pisał o „nieograniczonym zakresie kontroli nad praworządnością i prawomyślnością”²⁷. Wydarzenia kolejnych lat – Wielki Terror 1937–1938 – potwierdziły te obawy w sposób przekraczający najgorsze przewidywania.

Analiza Plicha ujawniła istotny paradoks konstytucji z 1936 roku. Z jednej strony wprowadzała ona instytucje charakterystyczne dla państwa prawnego: trójpodział władzy, niezawisłość sędziowską, hierarchiczny system sądowy, stabilne prawo pozytywne. Z drugiej jednak – wszystkie te instytucje zostały tak skonstruowane, by służyć wzmocnieniu dyktatury partii.

Trójpodział władzy istniał tylko formalnie, skoro wszystkie naczelne organy wybierane były przez ten sam organ – Radę Najwyższą ZSRR, a faktycznie desygnowane przez partię. Niezawisłość sędziowska była iluzoryczna wobec systemu kadencyjności bez gwarancji nieusuwalności oraz możliwości stosowania analogii w prawie karnym. Stabilizacja prawa służyła nie ochronie obywateli, lecz „wzmocnieniu dyktatury proletariatu”.

Podstawowym instrumentem tego systemu stała się prokuratura – całkowicie scentralizowana, niezależna od jakichkolwiek organów lokalnych, wyposażona w kompetencje nadzorcze wobec wszystkich instytucji państwowych i wszystkich obywateli, ściśle współpracująca z policją polityczną. To ona – a nie sądy – stanowiła rzeczywisty trzon sowieckiego wymiaru sprawiedliwości.

Jak skonstruował Plich: „Centralizacja wszystkich władz państwowych, bezkompromisowe poddanie ich i uzależnienie od partii za pomocą systemu wyborczego wszystkich naczelnych władz – wzmocniły *de facto* dyktaturę proletariatu, równającą się dyktaturze partii”²⁸. Konstytucja z 1936 roku była zatem nie demokratyzacją systemu, lecz jego udoskonaleniem i umocnieniem pod pozorem reform liberalizujących.

Omówiony artykuł pozostaje cennym świadectwem epoki i przenikliwą analizą prawną, która zachowuje wartość poznawczą również współcześnie – jako studium sposobów, w jaki instytucje prawne charakterystyczne dla państwa prawa mogą zostać wykorzystane do budowy systemu totalitarnego.

²⁷ S. Plich, *Sqd...*, WPPr 1937, 3, s. 98.

²⁸ S. Plich, *Sqd...*, WPPr 1937, 5, s. 163.

O nowym sowieckim prawie o ustroju sądownictwa z 1938 r.

Stefan Plich, publikując w WPPr²⁹ analizę sowieckiego prawa o ustroju sądownictwa z sierpnia 1938 r., dokonał krytycznej dekonstrukcji fasadowo-demokratycznych instytucji stalinowskiego wymiaru sprawiedliwości. Autor świadomie przedstawił pełny tekst ustawy, argumentując, że sądownictwo stanowi „soczewkę koncentrującą ogólne formy rządzenia w ZSRR”³⁰. Konsekwentnie demaskował pozaprawny, czysto polityczny charakter wymiaru sprawiedliwości.

Cytując wprost Wyszyńskiego: „Państwo radzieckie, odrzucając wszelką obłudę i faryzeuszość, wymaga od swojego sądu bezlitosnej i konsekwentnej walki ze wszystkimi wrogami socjalizmu” – skonstruował, że sądownictwo sowieckie było „na wskroś politycznym organem władzy państwowej”. Zdefiniował sąd jako „bojowe narzędzie obrony panującej klasy”³¹.

W dalszej części artykułu dokonał ostrej krytyki pozorności demokratycznych rozwiązań: „[...] demokracja konstytucji stalinowskiej w dziedzinie sądownictwa jest niczym innym jak nową nazwą dyktatury proletariatu, w rzeczywistości dyktatury partii, ściślej – dyktatury rządzącego wierzchołka partyjnego poprzez partyjną biurokrację”³². Plich zinterpretował nowe prawo o sowieckim sądownictwie jako „dalszy krok naprzód w dziedzinie likwidacji formalnej wolności i pozorów samodzielności poszczególnych republik” oraz „nowy przejaw centralistycznych dążeń wielkoruskich dzisiejszych władców Kremla”. Wileński prawnik wskazał na fundamentalne naruszenia zasad państwa prawnego, tj. odrzucenie *de facto* zasady prawomocności wyroków (art. 16), relatywizm prawny wywodzący się z teleologicznego nastawienia ustawodawcy oraz możliwość nieograniczonego wznawiania spraw przez prokuraturę³³.

Autor zwrócił uwagę na paradoksy występujące w sowieckim prawie o ustroju sądownictwa. Według przedstawionych założeń system zakładał całkowity brak wymagań kwalifikacyjnych dla sędziów – sędzią mógł zostać każdy obywatel, który nie został pozbawiony praw wyborczych. W efekcie w praktyce jedynie około 15% osób pełniących tę funkcję miało wykształcenie prawnicze, a deklarowana „wybieralność” okazała się jedynie fikcją, gdyż realną kontrolę nad procesem sprawowało faktycznie zaplecze partyjne³⁴.

Plich świadomie wytknął „białe plamy” w ustawie, podkreślając brak jakichkolwiek regulacji dotyczących NKWD i jego rad specjalnych, a także

²⁹ S. Plich, Prawo o ustroju sądownictwa ZSRR, 1938, 11, ss. 353–361, 1938, 12, ss. 397–405.

³⁰ S. Plich, Prawo..., 1938, 11, s. 356.

³¹ Ibid., ss. 353 i 354.

³² Ibid., s. 353.

³³ Ibid., s. 354.

³⁴ Ibid., s. 355.

istnienie licznych obozów koncentracyjnych w Rosji radzieckiej, o których dokument nie wspominał. Wskazał również na ciągłość tradycji Czecha [WCzK] i GPU, kontynuowanych następnie przez NKWD, co – jego zdaniem – powinno zostać jasno ujęte w podstawach prawnych³⁵.

Analizując totalitarną kontrolę społeczeństwa, podkreślał kluczową tezę, że zapoznanie się z ustawą stanowiącą fundament stalinowskiej „praworządności” pozwalało zrozumieć, jak prawo definiowało nie tylko dopuszczalne czyny, lecz także myśli i uczucia obywateli w systemie totalitarnym. Jego zdaniem, właśnie w tym ujawniał się pełny zakres mechanizmów kontroli stosowanych przez państwo³⁶.

Koncepcja praworządności rewolucyjnej w systemie prawnym ZSRR

W niedokończonym artykule *Praworządność rewolucyjna a sądownictwo w ZSRR*³⁷ Stefan Plich podjął próbę systematycznej analizy instytucji praworządności rewolucyjnej, wywodząc jej genezę, strukturę i funkcje z marksistowsko-leninowskiej teorii państwa.

Plich sformułował tezę, że celowość prawodawcy sowieckiego stanowi „kamień węgielny” funkcji prawotwórczej państwa dyktatury proletariatu. Nadrzędny cel – budowa komunizmu – determinował całość działalności normatywnej³⁸. Praworządność rewolucyjna była instrumentem celów rewolucyjnych, nie zaś ich ograniczeniem, co odróżniało ją od klasycznej koncepcji rządów prawa.

Najważniejszym wkładem analitycznym Plicha było rozróżnienie trzech elementów tzw. trójjedni:

1. Socjalistyczna świadomość prawna – element subiektywny, oparty na klasowej interpretacji faktów i intuicyjnym odczuciu „rewolucyjnej słuszności”;
2. Rewolucyjna celowość – element teleologiczny, podporządkowujący stosowanie prawa aktualnym celom politycznym władzy;
3. Przestrzeganie ustaw – element formalnonormatywny, ograniczony jednak przez dwa poprzednie³⁹.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., s. 356.

³⁷ S. Plich, *Praworządność rewolucyjna a sądownictwo w ZSRR*, WPPr 1939, 8, ss. 238–247; S. Plich w swych rozważaniach w wielu miejscach nawiązuje do pracy profesora Uniwersytetu Stefana Batorego B. Wróblewskiego: *Studia z dziedziny prawa i etyki*, Wilno 1934, ss. 165–168.

³⁸ S. Plich, *Praworządność...*, WPPr 1939, 8, s. 239.

³⁹ Ibid., s. 245.

Autor polemizował z prokuratorem generalnym ZSRR Andriejem J. Wyszynskim, który utożsamiał praworządność rewolucyjną wyłącznie z przestrzeganiem ustaw. Plich dowiódł, że przestrzeganie ustaw jest tylko jednym z elementów szerszego pojęcia praworządności rewolucyjnej⁴⁰.

Największym problemem w konstrukcji Plicha było nieuprawnione utożsamienie funkcji organizacyjno-porządkującej prawa z celowością rewolucyjną rozumianą politycznie. Autor nie dostrzegł różnicy między celowością immanentną, właściwą prawu jako systemowi norm, a instrumentalnym traktowaniem prawa jako narzędzia realizacji celów ideologicznych. Plich wpadł w pewną sprzeczność, próbując pogodzić istnienie prawa jako systemu norm z dopuszczalnością działania *contra legem*. Z jednej strony polemizował z tezami o władzy „niepodlegającej żadnym normom prawnym”, z drugiej akceptował koncepcję, w której „celowość rewolucyjna dominowała nad normami prawnymi”. Prowadzi to do pytania: czy w systemie, w którym normy mogą być w każdej chwili uchylone ze względu na „celowość rewolucyjną”, można w ogóle mówić o prawie w sensie normatywnym?

Kategoria „socjalistycznego poczucia prawnego” była szczególnie problematyczna. Plich nie wyjaśnił, jak ustalić jego treść, kto jest autorytatywnym interpretatorem ani jak rozstrzygać spory interpretacyjne. W praktyce kategoria ta musiała prowadzić do całkowitej arbitralności orzeczniczej. Kluczowe jest powiązanie z zasadą analogii w prawie karnym – jej dopuszczalność, połączona z nieokreślonym „poczuciem prawnym”, oznaczała *de facto* zniesienie zasady *nullum crimen sine lege*⁴¹.

Niezależnie od słabości teoretycznych opracowanie Plicha ma wartość jako dokument historyczny. Powstało tuż po uchwaleniu konstytucji stalinowskiej z 1936 r., w okresie kulminacji terroru. Charakterystyczne, że Plich pisał o „prawdopodobnej likwidacji” Wyszynskiego i „zniszczeniu starej gwardii bolszewików”, co świadczy o świadomości rzeczywistego charakteru analizowanego systemu.

Najważniejszym – choć prawdopodobnie niezamierzonym – wnioskiem z analizy Plicha jest wykazanie, że praworządność rewolucyjna w konstrukcji sowieckiej stanowi *contradictio in adiecto*. Jeśli praworządność oznacza prymat prawa, to nie może być podporządkowana celom pozaprawnym. Konstrukcja trójjedni ujawnia mechanizm destrukcji prawa: element trzeci (przestrzeganie ustaw) jest systematycznie relatywizowany przez elementy pierwszy i drugi (poczucie prawne i celowość), które mogą uzasadnić dowolne odstępstwo od norm⁴².

⁴⁰ Ibid., ss. 243–245.

⁴¹ Ibid., ss. 245–247.

⁴² Ibid.

Konkluzje

Analiza sowieckiego systemu sądownictwa w ujęciu Stefana Plicha ujawnia fundamentalne mechanizmy instrumentalizacji wymiaru sprawiedliwości w państwie totalitarnym:

1. Jednoznacznie polityczna koncepcja sądownictwa – całkowite odrzucenie zasady apolityczności i bezklasowości, jawne podporządkowanie wymiaru sprawiedliwości celom politycznym i gospodarczym państwa.
2. Prymat lojalności nad kompetencją – system oceny kadr (wykształcenie, pochodzenie społeczne, przynależność partyjna) z faktycznym priorytetem dwóch ostatnich elementów, prowadzący do dramatycznego deficytu kwalifikacji (dotyczącego ponad 67% kadr).
3. Fasada demokratyzacji – konstytucja z 1936 r. – wprowadzała instytucje charakterystyczne dla państwa prawnego (trójpodział władzy, niezawisłość sędziowską, wybory sędziów), lecz konstrukcja tych instytucji (kadencyjność bez gwarancji nieusuwalności, kontrola partii nad zgłaszaniem kandydatur, brak wymogów kwalifikacyjnych) faktycznie służyła umocnieniu i udoskonaleniu dyktatury pod pozorem reform liberalizujących.
4. Prokuratura jako rdzeń systemu kontroli – całkowicie scentralizowana, niezależna od organów lokalnych, wyposażona w kompetencje nadzorcze wobec wszystkich instytucji państwowych i wszystkich obywateli, ściśle współpracująca z policją polityczną – stanowiła rzeczywisty trzon sowieckiego wymiaru sprawiedliwości.
5. Praworządność rewolucyjna jako synteza prawa i ideologii – konstrukcja łącząca socjalistyczną świadomość prawną, rewolucyjną celowość i przestrzeganie ustaw, w której element trzeci był systematycznie relatywizowany przez dwa pierwsze – prowadziła do faktycznego zniesienia pewności prawa.
6. Relatywizm prawny – zasada analogii w prawie karnym, szerokie rozumienie przestępstwa, odrzucenie prawomocności wyroków – tworzył system całkowitej arbitralności, ukrywanej pod pozorami legalności.

Pionierskie publikacje Stefana Plicha pozostają cennym świadectwem epoki i przenikliwą analizą prawną, która zachowuje wartość poznawczą również współcześnie – jako studium sposobów, w jaki instytucje prawne charakterystyczne dla państwa prawa mogą zostać wykorzystane do budowy systemu totalitarnego. Dla współczesnej teorii prawa i komparatystyki prawniczej stanowią przestrogę przed fasadowym konstytucjonalizmem oraz przypomnienie, że formalne istnienie instytucji demokratycznych nie gwarantuje ich rzeczywistego funkcjonowania zgodnie z zasadami państwa prawa. Obraz sowieckiego sądownictwa przedstawiony przez wileńskiego sędziego nie

odbiega zasadniczo od ustaleń współczesnej polskiej nauki⁴³, wzbogaconej o dorobek światowej sowietologii⁴⁴. Różnice dostrzegalne są w szczegółach, lecz ogólna ocena i interpretacja pozostają zbliżone. Dorobek Plicha w tej dziedzinie jest mało znany i pomijany, zapewne głównie z powodu barier ideologicznych i językowych.

Abstrakt

Artykuł przedstawia kompleksową analizę radzieckiego systemu sądownictwa w okresie stalinowskim (latach 30. XX wieku) przeprowadzoną na podstawie krytycznych prac Stefana Plicha, polskiego sędziego okresu międzywojennego, który publikował w „Wileńskim Przeglądzie Prawniczym”. Analizy Plicha, powstałe niemal równocześnie z badanymi zjawiskami, stanowią cenne źródło historyczne dokumentujące mechanizmy instrumentalizacji wymiaru sprawiedliwości w państwie totalitarnym. W artykule przeanalizowano trzy fundamentalne aspekty: uwarunkowania polityczne radzieckiego sądownictwa, kryzys kadrowy i wymagania kwalifikacyjne oraz instytucję „legalności rewolucyjnej” jako syntezę ideologii i prawa. Szczególną uwagę poświęcono stalinowskiej konstytucji z 1936 roku i ustawie o sądownictwie z 1938 roku, które – pomimo pozorów demokratyzacji – wzmocniły dyktaturę poprzez centralizację i kontrolę partii. Praca Plicha pokazuje, w jaki sposób instytucje prawne charakterystyczne dla państwa prawa mogą być wykorzystywane do budowania systemu totalitarnego, w którym sądownictwo staje się „soczewką skupiającą ogólne formy sprawowania rządów w ZSRR”. Analiza ta zachowuje znaczenie dla współczesnej teorii prawa i porównawczych studiów prawniczych, ilustrując konsekwencje absolutnego podporządkowania prawa celom politycznym.

Słowa kluczowe: sądownictwo sowieckie, stalinizm, praworządność rewolucyjna, prawo totalitarne, Stefan Plich, prokuratura, konstytucja 1936 roku, instrumentalizacja wymiaru sprawiedliwości.

⁴³ Szerzej o sowieckim sądownictwie – zob. A. Bosiacki., *Utopia. Władza. Prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 2012; M. Klementowski, *Powszechna historia ustroju*, Warszawa 2013, A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, Warszawa 2017 – i wskazana tam dalsza literatura przedmiotu.

⁴⁴ Zob. m.in. H. Berman, *Justice in the U.S.S.R. An Interpretation of Soviet Law*, Cambridge–London 1963; W.H. Carrol, *Narodziny i upadek rewolucji komunistycznej*, Kąty Wrocławskie 2008; R. Conquest, *Wielki terror*, Warszawa 1997; O. Figes *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 2009; J.N. Hazard, *Communists and Their Law. A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States*, Chicago–London 1969; M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego od narodzin do wielkości 1917–1939*, tom 1, Poznań 2016; B. Lewickij [Łewycki], *Terror i rewolucja*, tłum. A. Palicki, Wrocław 1990 i Łomianki 2004; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.

BIBLIOGRAFIA

Ancewicz F., Stalinowska koncepcja państwa na tle ewolucji ustrojowej Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich, Wilno 1939 (wznowienie: Lublin 2001).

Berman H., *Justice in the U.S.S.R. An Interpretation of Soviet Law*, Cambridge–London 1963.

Bosiacki A., *Utopia. Władza. Prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 2012.

Carrol W. H., *Narodziny i upadek rewolucji komunistycznej*, Kąty Wrocławskie 2008.

Conquest R., *Wielki terror*, Warszawa 1997.

Czuma I., *Konstytucja Rosji sowieckiej*, Kraków 1923.

Figes O., *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 2009.

Grzybowski K., *Ustrój Związku Socjalistycznych Sowietkich Republik. Doktryna i konstytucja*, Kraków 1929.

Hazard J.N., *Communists and Their Law. A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States*, Chicago–London 1969.

Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowietkiego od narodzin do wielkości 1917–1939*, tom 1, Poznań 2016.

Kalendarz informator sądowy na 1939 rok, Warszawa 1939.

Kamil K. [pseud.], *Zza kulis sprawiedliwości sowieckiej: likwidacja starego systemu sądowego, charakterystyka temidy sowieckiej, czerezwyczajki i trybunały, więzienia, obozy itp. – szkice ze wspomnień i wrażeń jednej z ofiar prawodawstwa sowieckiego*, Katowice 1927.

Klementowski M., *Powszechna historia ustroju*, Warszawa 2013.

Komarnicki W., *Nowy ustrój Związku Sowietów*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 1938, 10.

Kornat M., *Bolszewizm, totalitaryzm, rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, tom 1, Kraków 2003.

Kornat M., *Polska szkoła sowietologiczna (1930–1939)*, Kraków 2003.

Korwin T., *Podstawy ustrojowe Związku Sowietkiego. Studium polityczno-prawne*, Warszawa 1933.

Lemkin R., *Kodeks karny Rosji sowieckiej 1927 (z przedmową W. Makowskiego)*, Warszawa 1928.

Lewickij [Lewycki] B., *Terror i rewolucja*, tłum. A. Palicki, Wrocław 1990 i Łomianki 2004.

Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, Warszawa 2017.

Milewski S., Redzik A., *Themis i Pheme. Czasopiśmiennictwo prawnicze w Polsce do 1939 r.*, Warszawa 2011.

Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.

Pipes R., Rosja bolszewików, Warszawa 2005.

Plich S., O poziomie naukowym sądowników sowieckich, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1935, 11.

Plich S., Zadania sądownictwa ZSRR w wykonaniu planów zbożowych, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1936, 1.

Plich S., Rok walki o kadry sądownictwa ZSRR, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1936, 7–8.

Plich S., Sąd i prokuratura w nowej konstytucji ZSRR, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1936, 12 oraz 1937, 1–5.

Plich S., Prawo o ustroju sądownictwa ZSRR, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1938, 11 i 12.

Plich S., Praworządność rewolucyjna a sądownictwo w ZSRR, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1939, 8.

Rozensztat B., Organizacja sądownictwa w Rosji Sowieckiej, „Palestra” 1926, 9.

Sakowicz R., Sowiecka temida, „Głos Sądownictwa” 1935, 3.

Sakowicz R., Sądy i sędziowie Sowietów, „Głos Sądownictwa” 1935, 4.

Sakowicz R., Blaski i nędze sowieckiego wymiaru sprawiedliwości, „Głos Sądownictwa” 1935, 5.

Sakowicz R., Sądy koleżeńskie w Sowietach, „Głos Sądownictwa” 1935, 10.

Sakowicz R., Naczelný prokurator Sowietów o sądach i sędziach sowieckich, „Głos Sądownictwa” 1935, 11.

Sakowicz R., Kolejne zadania sądownictwa sowieckiego, „Głos Sądownictwa” 1936, 2.

Staniewicz W. (red.), Dział ‘Europa wschodnia’, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1936, 1 i nn.

Sukiennicki W., Ewolucja ustroju Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Wilno 1938.

Wołyński S., Sądy Polesia sowieckiego, „Głos Sądownictwa” 1938, 1.

Wołyński S., Dwudziestolecie justycji sowieckiej, „Głos Sądownictwa” 1938, 2.

Wróblewski B., Studia z dziedziny prawa i etyki, Wilno 1934.

Wróblewski B., Grupy współdziałania z prokuraturą w ZSRR, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1938, 7.

Wykaz wywiezionych, „Kurier Wileński” 1939, 4 listopada.

Zbrodnia nieukarana, Katyń–Twer–Charków, M. Tarczyński, J. Snitko-Rzeszut (red.), „Zeszyty Katyńskie” 1996, 6.